Analiza dječjeg crteža kao komunikacijskog sredstva

Krnčević, Ena

Master's thesis / Diplomski rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Academy of Arts and Culture in Osijek / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Akademija za umjetnost i kulturu u Osijeku**

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:251:333709

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2024-03-29**

AKADEMIJA ZA UMJETNOST I KULTURU U OSIJEKU

THE ACADEMY OF ARTS AND CULTURE IN OSIJEK

Repository / Repozitorij:

Repository of the Academy of Arts and Culture in Osijek

zir.nsk.hr

SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

dabar

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU
AKADEMIJA ZA UMJETNOST I KULTURU U OSIJEKU
ODSJEK ZA VIZUALNE I MEDIJSKE UMJETNOSTI
STUDIJ LIKOVNE KULTURE
SMJER: GRAFIKA

ENA KRNČEVIĆ

ANALIZA DJEČJEG CRTEŽA KAO KOMUNIKACIJKOG SREDSTVA

DIPLOMSKI RAD

Mentor:

doc. art. Zlatko Kozina

Osijek, 2019.

SAŽETAK

Likovni izraz djece dana je i urođena sposobnost izražavanja, komuniciranja i oblikovanja. Tu sposobnost djeca ne preuzimaju, ne uče od društvene okoline, nego se ona razvija iz prirodnih potencijala dječjeg bića. Crtež može biti dobar pokazatelj intelektualnog, motoričkog i emotivnog stanja djeteta. U psihologiji se često koriste dva načina na koja se promatra crtež, a to su: način na koji dijete upotrebljava linije i način raspoređivanja stvari u prostoru. Drugi biti elementi u analizi crteža su boja i motivi. Crtež je neverbalni način izražavanja osjećaja pomoću likovnih medija bez zahtjeva za određenim formama. Različitim se tehnikama mogu proraditi vlastiti konflikti i granice. Kod kreativnog se rada aktiviraju resursi u simbolima, bojama, detaljima, obilju struktura, etapama opuštanja.

Ključne riječi: Dječji crtež, analiza crteža, komunikacija, terapija

SUMMARY

Children's artistic expression is given an innate ability to express, communicate and form. This ability is not acquired by children, they do not learn from the social environment, but rather it develops from the natural potential of the child's being. Drawing can be a good indicator of a child's intellectual, motor and emotional state. In psychology, two ways in which drawing is observed are often used, namely: the way the child uses lines and the way things are arranged in space. Other elements in drawing analysis are colors and motifs. Drawing is a non-verbal way of expressing feelings through visual media without requiring specific forms. Various techniques can work out their own conflicts and boundaries. In creative work, resources are activated in symbols, colors, details, an abundance of structures, stages of relaxation.

Keywords: Children's drawing, drawing analysis, communication, therapy

SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

AKADEMIJA ZA UMJETNOST I KULTURU U OSIJEKU

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

kojom ja Ena Krnčević potvrđujem da je moj diplomski rad pod naslovom Analiza dječjeg crteža kao komunikacijskog sredstva te mentorstvom doc.art Zlatka Kozine rezultat isključivo mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima i oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio diplomskog rada nije napisan na nedopušten način, odnosno da nije prepisan iz necitiranog rada, pa tako ne krši ničija autorska prava. Također izjavljujem da nijedan dio ovoga završnog/diplomskog rada nije iskorišten za bilo koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanove.

U Osijeku, 25. rujna 2019

Potpis

SADRŽAJ:

1. **UVOD**.....1
2. **DJEČJI CRTEŽ**.....2
   - 2.1. Emocije u dječjem crtežu.....2
   - 2.2. Motivi dječjeg crteža.....3
   - 2.3. Veličina dječjeg crteža.....5
   - 2.4. Faze dječjeg crteža.....8
3. **CRTEŽ U FUNKCIJI KOMUNIKACIJSKOG SREDSTVA**.....11
   - 3.1. Crtež u funkciji psihodijagnostike.....12
   - 3.2. Uloga učitelja i odgojitelja u procjeni dječjeg crteža.....14
   - 3.3. Likovni izraz djece s psihičkim poremećajem i poremećajima u ponašanju.....15
     - 3.3.1. Crtež djece s mentalnom retardacijom.....15
     - 3.3.2. Crtež djece s anksioznošću.....16
     - 3.3.3. Crtež djece s ADHD-om.....18
     - 3.3.4. Crtež djece s agresivnim ponašanjem.....19
     - 3.3.5. Crtež djece koja pate od fobija.....20
     - 3.3.6. Crtež zlostavljane djece.....21
   - 3.4. Crtež djece oboljele od kroničnih i akutnih bolesti.....25
4. **VAŽNOST TERAPIJSKOG CRTEŽA**.....26
   - 4.1. Terapija i prevencija.....26
   - 4.2. Uloga roditelja.....27
5. **ZAKLJUČAK**.....29
6. **LITERATURA**.....30
7. **PRILOZI**.....32
   - Popis slika

1. UVOD

Crtež je način izražavanja misli, potreba i emocija koje dijete koristi od najranije dobi. Dok je odraslima verbalno izražavanje primarni oblik izražavanja, djeca će biti sklonija koristiti druge medije u svrhu prenošenja poruke. Jedan od glavnim medija je crtež.

Proučavanje dječjih crteža ima prilično dugu tradiciju na području psihijatrije, psihologije, art terapije, obrazovanja i drugih srodnih disciplina. Tako su mnogi stručnjaci proučavali karakteristike i zakonitosti dječjeg crteža, odnosno motoričke, emocionalne i psihološke aspekte dječjeg umjetničkog izražavanja. Rezultat navedenog jest sve veća primjena crteža u odgoju, obrazovanju, dijagnostici i terapiji. Mnogi su crtanje počeli prakticirati kroz igru s ciljem provođenja različitih razvojnih i odgojno-obrazovnih programa. Crtež i igra su aktivnosti najbliže djetetu. Upravo se zato upotreba igre i likovnih materijala koristi za uspostavljanje odnosa s djecom, interpretaciju dječjeg ponašanja, kao pomoć u specifičnim životnim situacijama te u cilju poticanja cjelokupnog psihofizičkog razvoja. Dječji crtež je medij za neverbalnu komunikaciju, grafički prikaz problema i unapređenje terapije igrom, kao i medij za osvještavanje stresa, emocionalnih problema i trauma. Kroz likovno se izražavanje također može promatrati te poticati perceptivni, senzorni i motorički razvoj djeteta. Veći naglasak stavit ću na poticanje i podržavanje djetetovog emocionalnog razvoja kroz likovno izražavanje kao najvažnije sastavnice formiranja njegove ličnosti, jer se dječje emocije jednostavnošću i spontanošću razlikuju od emocija odraslih. Crtanje je prikladna aktivnost jer djetetu osigurava slobodu izražavanja i spontano eksperimentiranje s emocijama.

Crtež može biti dobar pokazatelj motoričke i intelektualne zrelosti djeteta. U tu svrhu se koristi veći broj standardiziranih i široko prihvaćenih testova, poput testa „Nacrtaj čovjeka“ ili „Kuća- Drvo- Čovjek “.

Vrijednost crteža polazi od mišljenja da dijete crta ono što osjeća, a ne ono što zna ili misli. Većina djeca teško verbalizira negativne emocije te uopće ne govori o traumatskim iskustvima, zlostavljanju, tuzi i boli. Uloga nastavnika likovnog odgoja nije samo obrazovna, nego je jednako bitna i odgojna komponenta. Iz navedenog razloga sam odlučila proučiti i u ovom radu prikazati crtež iz perspektive komunikacijskog sredstva, koje može biti indikator različitih psiholoških stanja djeteta. U ovom kontekstu, analizi crteža treba pristupiti temeljito i oprezno.

2. DJEČJI CRTEŽ

Likovni izraz djece dana je i urođena sposobnost izražavanja- komuniciranja i oblikovanja. Tu sposobnost djeca ne preuzimaju, ne uče od društvene okoline, nego se ona razvija iz prirodnih potencijala dječjeg bića, uvidu spontane interakcije unutarnjeg svijeta djeteta i njegove vanjske okoline. Putem svojstva i značenja oblika djeca iskazuju sadržaje kojima se bavi njihova svijest, a koji nam inače nisu dostupni (Belamarić, 1987:24)

Oblici likovnog izražavanja nisu samo pokazatelji zbivanja u svijesti djece, nego oni djeluju kao povratna sprega koja osnažuje njihove sposobnosti percipiranja i poimanja te sposobnosti oblikovanja i stvaranja.

2. 1. Emocije u dječjem crtežu

Likovna aktivnost djeteta projicira njegovo psihičko stanje, koje je posljedica dječje slike svijeta. Na osnovi dječjeg crteža može se utvrditi nosi li dijete realne odnose u svojoj svijesti o stvarnosti ili postoje neki sputavajući elementi i procesi koji zamagljuju objektivnu sliku svijeta u dječjoj svijesti, a time i u dječjem likovnom izražavanju.

Različitim likovnim temama djeca mogu prikazati probleme koji ih muče. Također, likovnim izražavanjem kod djece se potiče mašta. Maštanjem djeca signaliziraju njihov stvarni život. Zamišljanjem određenih situacija i osoba i dr., djeca mogu prikazati ono što je prisutno u njihovom okruženju ili kada teže nečemu što nemaju ili što žele promijeniti. Pri tome su iznimno važni njihovi komentari koji prate likovnu aktivnost, a mogu nastati i po završetku likovnog uratka (Zjakić, Milković, 2010:83).

Postoji veza između boja i emocija koja je uvjetovana subjektivnim doživljajem. Ponekad je specifična boja povezana s određenom emocijom, na primjer, ljubičasta s bijesom ili zelena s zavišću. Ponekad postoji i više viđenja, odnosno doživljaja neke boje, na primjer, različite nijanse ružičaste ili plave.

Gerard (2001), kako je navedeno u radu Zjakić, Milković (2010:86) smatra da su emocije i mišljenje povezane s fiziološkim reakcijama organizma, na primjer, crvena boja i emocija ljutnje su povezane jer oboje imaju energetski efekt da pozivaju na akciju. Drugi su mišljenja da je veza između mišljenja i boja kulturološki uvjetovana. Bijela boja se povezuje s čistoćom,

a zelena s mržnjom i dr. Kulturološka uvjetovanost predstavlja naučenu karakteristiku za boje. Promatrajući vrlo malu djecu u šetnji s roditeljima, već na prvi pogled može se primijetiti da su muška djeca obučena u tamnije i plave boje, dok su ženska djeca obučena uglavnom u svijetlije i življe boje, najčešće u rozu i ljubičastu (Zjakić, Milković, 2010:86).

Utvrđeno je da mala djeca više vole boje od odraslih. Općenito, mala djeca vole tople i jarke boje (crvenu, narančastu, žutu). Boravak u svjetlijim bijelim, žutim, svijetloplavim, svijetlozelenim i narančastim prostorima kod djece potiče kreativnost (Zjakić, Milković, 2010:90) Boje izazivaju i fenomen sinestezije. Na taj način, tamne boje asociraju na težinu, crvena na toplinu, sve što je teško je neugodno, a ono što je toplo je ugodno. Djeca imaju pozitivne emocionalne reakcije na svijetle boje (npr. ružičasta, plava, crvena) i negativne reakcije na tamne boje (npr. crna, smeđa, siva).

S porastom dobi, kod djevojaka se zadržava preferencija prema svijetlim bojama, dok dečki više od djevojaka imaju pozitivne reakcije na tamne boje. Goldstein (1980), kako je navedeno u radu Zjakić, Milkobić (2010:41), je istraživanjem dobio da specifična boja izaziva specifične emotivne reakcije, odnosno određuje emotivni status djeteta. Crvena boja se povezuje s mržnjom, agresijom, uzbuđenjem: zelena s tišinom, tajnama, povučenošću: crna ili druge tamne boje s depresijom ili tjeskobom. U jednoj studiji (Meerum Terwogt, 2001), ponovno navedeno u radu Zjakić, Milković (2010:42), djeci su prezentirane slike sa sretnim i tužnim scenama. Nakon što su im prikazane slike, djeca su upitana u koju grupu boja bi svrstali pojedine slike ili kakav je njihov izbor boja za pojedinu sliku. Dječji izbor boja snažno je reflektirao vezu između boja i osjećaja. Kada su im prikazane sretne scene, djeca su birala narančastu, zelenu, žutu i plavu boju, a kada su im prikazane tužne scene, djeca su pokazivala tendencije prema smeđoj, crnoj, ali i crvenoj boji.

2. 2. Motivi dječjeg crteža

Motivi dječjih crteža najčešće ovise o njihovoj dobi, odnosno fazi u kojoj se nalaze te o onome što vide u svojoj okolini. Djecu najprije treba upoznati s različitim materijalima, sredstvima i podlogama, a konačan ishod crteža ovisit će o pravilnom izboru motiva.

Pri izboru motiva, odgajatelj ili učitelj trebaju imati na umu neke od slijedećih stvari:

a) Poticati dijete da se što više likovno izražava na osnovi samostalne orijentacije i stvaralačke aktivnosti

b) Motivi trebaju proizlaziti iz zadataka i sadržaja programa

c) Motivi trebaju odražavati doživljaje djece

d) Motivi trebaju biti primjereni dječjoj dobi, interesu i spolu

e) Izbor motiva ovisi o likovnoj tehnici

f) Pri odabiru motiva treba voditi brigu o ostvarivanju korelacije s drugim sadržajima (Čorić, 2013)

Motivi koji su najprikladniji i najčešći kod djece su motivi životinja, prijevoznih sredstava i ostali motivi iz života djeteta. Djeca najčešće ne crtaju stvari i predmete u njihovom realnom stanju, već onako kako ih ona percipiraju i doživljavaju.

U psihologiji se često koriste dva načina na koja se promatra crtež, a to su: način na koji dijete upotrebljava linije i način raspoređivanja stvari u prostoru. Ukoliko dijete koristi sjenčanje u svom crtežu, to često ukazuje na anksioznost, a ako neke dijelove tijela na liku podebljava to ukazuje da s tom osobom ne može ostvariti kontakt. Ukoliko dijete crta sebe bez očiju ili ušiju to ukazuje da ima potrebu da se sakrije ili zaštiti od nečega. Čorić (2013) navodi da se Prilikom promatranja crteža moraju se uzeti u obzir okolnosti crtanja, uzrast djeteta kao i neki od slijedećih aspekata:

1. POTEZ

Ukoliko je potez prelagan, otkriva bojažljivost, hipersenzibilnost, introvertno i često vrlo suzdržano dijete. To može biti i znak potrebe za pažnjom, odobravanjem i pohvalom. Ukoliko je potez prenaglašen najčešće se radi o agresivnom i hirovitom djetetu.

2. BOJA

Ukoliko je dijete zastalo pred čistim papirom i ne zna kako početi postoji mogućnost straha od praznine ili želje za postavljanjem jasnijih granica. Ako na papiru prevladavaju crna i žuta boja, može se govoriti o ljubomornom djetetu. Boja se može promatrati samostalno, ali je se češće povezuje sa prikazanim predmetom. Na primjer, ako dijete potiskuje agresivnost, to će prikazati crvenom bojom na licima prikazanih likova.

3. PREDMETI

Prikazani predmeti često su povezani sa dječjim strahovima. Često crtanje krvi, liječnika ili bolnice može ukazivati na tjeskobu. Krov plameno crvene boje može se povezati s

agresivnošću usmjerenom prema liku majke, dok ulazna vrata zatvorena lokotom ili velikim ključem mogu biti znak straha od drugih ljudi. Prozori također igraju vrlo važnu ulogu u dječjoj simbologiji. Na primjer prikazivanje prozorske klupice pune cvijeća odražava djetetovu radost, a zatvoreni prozori ili prozori s rešetkama odraz su straha od otvaranja prema drugima. Listovi koji padaju s drveća predstavljaju strah od samoće.

Načinom na koji crta, svako dijete otkriva svoj temperament. Tako će sramežljivo dijete najčešće crtati tankim linijama, a energično dijete koristit će deblje linije. Rasporedom likova na papiru, dijete pokazuje kako se uklopilo u okolinu. Lijeva strana papira označava prošlost i veću privrženost majci, a desna prikazuje budućnost i veću povezanost s ocem. Ekstrovertirano dijete koristi tople boje, a introvertirano hladne boje (Čorić, 2013).

Djeca su osobe u razvoju i njihov ego još nije dovoljno razvijen. Nerazvijena je i njihova svijest o sebi i sposobnost samopromatranja, kao i sposobnost asociranja. Imaju slabiji nadzor osjećaja, nerazvijenu sposobnost prorade i procjene stvarnosti, teže verbaliziraju.

2. 3. Veličina dječjeg crteža

Na veličinu crteža utječe i upotreba detalja i planiranje upotrebe detalja. Još jedan mogući razlog zbog kojeg djeca glavu ljudske figure prikazuju prevelikom su detalji koji su uobičajeno prisutni na njoj (oči, nos, usta, uši, kosa i sl.), za razliku od ostatka tijela koje rjeđe sadrži detalje. Burkitt, Barrett i Davis (2003) opisuju u svom istraživanju da su zamolili djecu da crtežu čovjeka dodaju zube, što je još povećalo glavu u odnosu na ostatak tijela ali to uvećanje nije bilo značajno. Crtanje gumba i džepova na odjeći značajno je povećalo veličinu trupa u odnosu na glavu, dok je crtanje čovjeka odostraga rezultiralo značajnim smanjivanjem obrisa glave u odnosu na ostatak tijela. Zaključili da uključivanje zuba nije značajno povećalo veličinu glave u odnosu na tijelo jer je glava već ionako bila uvećana dovoljno pa nije bilo potrebe dodatno je povećavati, odnosno djeca nisu smatrala da će zubi zauzeti puno mjesta. Čini se da djeca unaprijed planiraju veličinu nacrtane površine kako bi bili sigurni da će svi detalji stati i dobiti zasluženo mjesto.

Planiranje uključivanja detalja, osim na relativan odnos dijelova iste figure, ima utjecaj i na međusoban odnos veličina samostalnih figura. Thomas i Silk (1990), kako je navedeno u radu Burkitt, Barrett i Davis (2003), nalaze da djeca točno prikazuju relativne odnose nekoliko likova (kuća veća od čovjeka, čovjek veći od psa), ali je narušen apsolutan odnos među

likovima koji su u prirodi značajno različiti po veličini. Djeca su psa crtala prevelikog u odnosu na čovjeka, te čovjeka prevelikog u odnosu na kuću. Autori su zaključili da je uvećavanje manjih figura (čovjek i pas) rezultat planiranja dovoljno velikog prostora za bilježenje svih potrebnih detalja, koje nije bilo potrebno u slučaju kuće zbog njezine veličine koja ostavlja dovoljno prostora za potencijalne detalje. Thomas, Chaigne i Fox (1989), kako je navedeno u radu Burkitt, Barrett i Davis (2003), osmislili su način kojim isključiti utjecaj detalja na veličinu dječjeg crteža; djecu su zamolili da crtaju samo obris čovjeka, psa i drveta prema predlošku, bez uključivanja ikakvih detalja, svaki na odvojenom listu papira. Na taj način eliminirali su i teškoće planiranja pri izradi crteža. U svojim eksperimentima pronašli su da djeca značajno smanjuju veličinu likova okarakteriziranih kao zlih, te povećavaju veličinu likova okarakteriziranih kao dobrih, u odnosu na neutralne, ali ne značajno. Jolley (1995) u metodologijski sličnom istraživanju nije dobio razlike u veličinama crteža. Burkitt, Barrett i Davis (2003) koristili su paradigmu Thomasa i sur. iz 1989., uz manje preinake, i potvrdili rezultate Thomasa i sur., pri čemu je i povećavanje crteža okarakteriziranog kao dobrog i smanjivanje onog okarakteriziranog kao zlog bilo značajno.

Autori u ovom području uglavnom su koristili razne upute s ciljem izazivanja određene emocije ili odnosa djeteta prema crtežu. Neki od autora upozoravaju da te upute ponekad nisu bile dovoljno učinkovite da bi izazvale željene emocije ili da način provjere djetetovih emocija vezanih uz crtež nije bio primjeren.

Mnogi autori slažu se da veličina crteža ljudske figure može ukazivati na crtačevo samopoštovanje. Malen crtež, u odnosu na veličinu očekivanu za dob, povezuje se s niskim samopoštovanjem, anksioznošću, depresijom i osjećajem inferiornosti. Ljudska figura uvećanih dimenzija također može ukazivati na osjećaje nedostatnosti, veličinom reflektirajući kompenzacijske mehanizme. Uvećanu ljudsku figuru neki smatraju indikatorom određenih osobina ličnosti, kao što su agresivnost ili grandioznost.

Osim karakteristika ličnosti, veličina crteža za neke je autore pokazatelj važnosti nacrtanog. nalazi da djeca do 6. godine starosti ne uspijevaju na papir prenijeti odgovarajuće odnose veličine likova (npr. čovjek je prevelik u odnosu na kuću). On i istomišljenici smatraju da je razlog tomu dječje crtanje važnijeg lika većim od manje važnih likova bez obzira na njihove realne veličine.

Fox (1987) je, kako navode Burkitt, Barrett i Davis (2003) primijetila da djeca svoje roditelje crtaju većima nego "obične ljude", s kojima nemaju nikakav odnos, pa čak i kada ne

postoji razlika u prosječnom broju detalja sadržanih u svim figurama. S obzirom da se ne očekuje razlika u visini roditelja i drugih ljudi, Fox je zaključila kako se razlika može objasniti različitim značenjem nacrtanih figura.

Burkitt, Barrett i Davis (2003) u svom radu govore o zanimljivom istraživanje u ovom području koje su proveli Fox i Thomas (1990), kao provjeru rezultata dobivenih u tematski sličnom istraživanju Sechresta i Wallacea iz 1964. Pronašli su da se s približavanjem Božića dječji crteži Djeda Mraza povećavaju, te su to objasnili povećanjem važnosti Djeda Mraza u dječjim životima u vrijeme Božića. Fox i Thomas, u gore navedenom istraživanju, našli su da se dječji crteži vještica smanjuju na Noć vještica, u odnosu na tjedan dana prije tog praznika. Do istog nalaza došao je Craddick (1963), prema Burkitt, Barrett i Davis (2003), koji je čak našao i povećanje istog crteža tjedan dana nakon Noći vještica. Djeca koja su izjavila da vještice kod njih izazivaju strah crtala su značajno manje vještice od one koja su izjavila da se ne boje vještica. Međutim, kontrolni crtež žene također se smanjivao. Moguće je da je do smanjenja crteža žene došlo zbog tendencije da drugi crtež iste teme djeca prikažu manjim nego prvi. U slijedećem istraživanju istih autora, djeca s većim stupnjem straha crtala su veće žene, a ne manje vještice, od djece koja su se manje bojala. Ponuđeno objašnjenje za taj nalaz je slijedeće; anksioznost uzrokovana pojavom vještice povećala je važnost nezastrašujuće figure te je ona stoga uvećana. Utjecaj anksioznosti i straha na veličinu crteža spomenutim nalazima nije isključen, već nije jednoznačan i ostavlja prostor za daljnja istraživanja.

Fox i Thomas (1990), prema Burkitt, Barrett i Davis (2003) predložili su dva mehanizma kojima bi se moglo objasniti variranje veličina dječjeg crteža različite afektivne obojenosti; prvi je vrsta obrambenog mehanizma, koji smanjivanjem veličine crteža služi za smanjivanje prijetnje ili povećavanje psihološke distance između crtača i prijetećeg lika. Drugi je usvajanje postojećih likovnih konvencija koje nalažu prikazivanje pozitivnih likova većima od negativnih likova. Taj mehanizam mogao bi biti i spontana pojava koja je rezultat dječjeg razvoja, neovisna o kulturalnim utjecajima. Kako bismo odredili da li je spomenuti mehanizam rezultat kulture ili biologije, potrebno bi bilo usporediti crteže djece različitih kultura, čije likovne konvencije nisu jednake. U slučaju da se radi o obrambenom mehanizmu dobne razlike ne bi se trebale pojavljivati, a u slučaju da se radi o usvajanju likovnih konvencija, efekt promjene veličina ne bi se trebao pojavljivati kod vrlo male djece. U dosadašnjim istraživanjima nisu pronađene dobne razlike. Dodatni problem stvara razvoj dječjeg crteža; kod vrlo male djece crtež je nerazvijen; ne raspoznaju se likovi te se radi uglavnom o "šaranju" bez očitog plana. Osim spomenutih objašnjenja za variranje veličine crteža, moguće je da je važnost lika povezana sa

količinom upotrijebljenih i/ili planiranih detalja; ako djeca njima važne likove prikazuju s većim brojem detalja, nije tako nelogičan zaključak da je veća figura rezultat većeg uključivanja detalja.

Postoji jedna značajno otežavajuća okolnost kod interpretacije crteža. Naime, djeca crtežom mogu iskazivati svoje želje i nadanja, te s druge strane izbjegavati ili smanjivati različite prijetnje. Bez praćenja procesa nastanka crteža i komunikacije s djetetom teško je, ili nemoguće, razlučiti o čemu se zapravo radi. Wilson (1995), prema Burkitt, Barrett i Davis (2003), je u crtežima Bosanske djece izbjeglica tijekom rata u Bosni primijetio da ona crtaju vojnike značajno manjima u odnosu na skupinu djece bez ratnog i izbjegličkog iskustva, ili ih odbijaju crtati. Omiljena tema u crtežima te djece bile su uljepšane slike njihovih domova, koji su tijekom rata bili uništeni te nasilno naseljeni neprijateljskim vojnicima. Ovaj nalaz ide u prilog tezi da djeca crtežom iskazuju svoje (skrivene) želje. Suprotno spomenutom istraživanju, Jolley i Prtorić (2001) nisu pronašli značajne razlike u veličinama crteža Zadarske djece, koja su tijekom rata boravila u Zadru i izgubila očeve u ratu i djece čiji su očevi preživjeli. Postojala je tendencija u skupini djece bez očeva da vojnike, i prijateljske i neprijateljske, crtaju manjima nego kontrolni crtež čovjeka, ali razlika nije bila značajna.

2. 4. Faze dječjeg crteža

Prema Hercegu i suradnicima (2010) tri su glavne faze dječjeg likovnog izražavanja, a to su:

1. Faza šaranja

2. Faza sheme

3. Faza razvijene sheme

Faza šaranja (1,5 god. - 3,5 god.)

Crtanje je postignuće psihičke potrebe djeteta da nešto izrazi i njegove motoričke spretnosti koja će mu to omogućiti. Razvoj motorike utječe na karaktere i promjene u vrsti šaranja, koje je u početku pravolinijsko, a kasnije kružno (Herceg i sur., 2010).

Belamarić (1987:19) navodi da su različite linije prvi likovni znakovi kojima djeca počinju likovnu aktivnost. To se obično događa oko druge godine, ali se može dogoditi i ranije ili kasnije, što ovisi o psihomotornom razvoju pojedinog djeteta te pozitivnom ili negativnom djelovanju okoline na razvoj njegovih likovnih sposobnosti.

Kada se razviju i sitniji mišići šake, a kasnije i mišići prstiju, dijete je u stanju crtati preciznije linije, prije svega kružne linije, najprije veće pa sitnije. Pojava krugova označava početne napore da se karakterizira neki prikaz: čovjek, kuća, auto i sl.

Karlavaris (1988:31) navodi da crtanje olakšava cjelokupni razvoj djeteta jer ga aktivira. Već na ovom stupnju javljaju se razlike među djecom u načinu crtanja, izboru oblika, smislu za oblikovnu strukturu, kao i o stupnju kreativnosti. U ovom razdoblju djeci treba dati mekan i intenzivan grafički materijal: meku olovku, kredu, pastele i slično.

Faza sheme (3,5 god. – 5 god.)

Karlavaris (1988:39) navodi da je ovo period najintenzivnijeg razvoja djeteta i njegovog likovnog izražavanja. Težnja za upoznavanjem okoline, za upoznavanjem vlastite ličnosti, potreba za komunikacijom, neposrednost izražavanja, misaona konkretnost, otkrivanje novih pojava i stjecanje novih znanja, sve to utječe da se dječji likovni izraz dalje razvija. On je ponekad povoljnije sredstvo izražavanja od samoga govora.

Početak ove faze označava prepoznatljiv crtež čovjeka. U prikazu ljudske figure prepoznajemo motiv, ali na prikazu nedostaju brojni detalji. Osim čovjeka motivi su životinje, cvijeće, kuća, drvo, prijevozna sredstva i dr.

U ovoj se fazi figure i objekti prikazuju s najjednostavnijim elementima (glavonošci). Tijelo se prikazuje najčešće kao krug, elipsa, pravokutnik, trokut, a noge i ruke dugo nemaju svoju debljinu. Ruke se mogu prikazati s većim brojem najčešće dugačkih prstiju jer je djetetu bitno što osoba obavlja ili zbog nepoznavanja brojenja. Može se uočiti princip glavnog pravca kojim se ljudska figura prikazuje u vertikali, a životinja u horizontali.

Nađene sheme zadovoljavaju dijete jer za njega imaju određeno značenje. Svaka se shema dalje usavršava i poboljšava, u obogaćivanju pojedinostima i približavanju „realnom“ izgledu (Karlavaris, 1988:40).

Faza razvijene sheme (5 god. - 8 god.)

Herceg, Rončević i Karlavaris (2010) navode da je prikaz živih bića i objekata u ovoj fazi potpuniji, ali bez prepoznatljivih uočavanja tih detalja promatranjem u prirodi.

U ovoj se fazi prvobitna shema prikazivanja čovjeka i objekata upotpunjuje mnogim detaljima na glavi: uši, kosa, obrve, vrat, a na tijelu: debljina nogu i ruku, odjeća, obuća, nakit i dr. U tom prikazu se ističu neki simboli koji pokazuju simpatije djeteta prema prikazanoj osobi.

Smatra se da je prikaz profila crtanje pokreta glave. Prvi pokreti ruku prikazuju se iz ramena kao i nogu iz zdjeličnog zgloba. Daljnji razvoj prikaza pokreta vidi se u savijanju udova u laktu i koljenu pa sve do pokreta samog tijela.

Prikaz prostora odvija se od vodoravne crte na dnu papira koja označava zemlju i trake neba na vrhu crteža. Daljnji razvoj ide preko umnožavanja vodoravne crte na još dvije ili tri paralelne crte koje označavaju objekte u drugom planu. Zatim se pojavljuje podizanje razine zemlje kada se u prikazu objekata javlja pojava prevaljivanja.

3. CRTEŽ U FUNKCIJI KOMUNIKACIJSKOG SRETDSTVA

Praćenje ranog razvoja crtanja otkriva da već prvi pokušaji likovnog izražavanja donosi poruku koju nam dijete šalje, a tiče se spoznaje o životu koje je upravo otkrilo. U svojim prvim pokušajima crtanja ljudi, dijete koristi jednostavne simbole- kružiće i crte, gdje kružići označavaju oči, a horizontalne crte usta. Time nam dijete poručuje da ono s ljudima komunicira govorom i vizualno i da mu je to trenutno najvažniji oblik komunikacije.

U svakodnevnom životu se najčešće izražavamo govorom. No same riječi kao ni pismo nisu dostatni da iskažu sve sadržaje koje pojedinac posjeduje. Likovni jezik stariji je od govornog, a njime se lakše i neposrednije komunicira. Tome svjedoči činjenica da sebe izraziti nije jednostavno jer se tu isprepleću svjesni i nesvjesni motivi, konflikti, afektivni otpori i projekcije, motivacija da sebe prikažemo kako želimo da nas okolina doživi. Likovno izražavanje u komunikacijske svrhe slobodna je aktivnost bez teme, utjecaja i korekcije. Škrbina (2013) navodi kako je to neverbalni način izražavanja osjećaja pomoću likovnih medija bez zahtjeva za određenim formama. Kao krajnji produkt rada, crtež nije predmet estetske procjene niti psihološke interpretacije. Nastajanje crteža je važan proces kao i doživljajno iskustvo kao krajnji rezultat tog procesa. Verbalni opis nije nužan. Različitim se tehnikama mogu proraditi vlastiti konflikti i granice. Kod kreativnog se rada aktiviraju resursi u simbolima, bojama, detaljima, obilju struktura, etapama opuštanja. Crtanje je prirodan način komuniciranja kojem djeca rijetko odolijevaju, a omogućuje izražavanje osjećaja i misli na način koji je ponekad jednostavniji od verbalnih načina (Škrbina 2013).

Herceg, Rončević i Karlavaris (2010) navode da je upravo zato važno omogućiti i dati priliku, osloboditi prostor u nastavnom procesu da komuniciraju kroz crtež. To je ujedno strategija koja se lako može primijeniti kao pomoćna metoda u odgojno – obrazovnim i terapijskim intervencijama. U odnosu na neke druge metode, crtež je sigurno i jedna od najekonomičnijih metoda. Crtajući dijete reagira spontano i otkriva elemente koji su obično skriveni, pohranjeni u nesvjesnom. Važnost crteža očigledna je u izražavanju i uspostavljanju komunikacije i sporazumijevanja između djece međusobno te između djece i odraslih (roditelj, odgojitelj, učitelj).

U crtežu obitelji možemo uočiti različitost u likovnom izričaju – crteži se razlikuju po izgledu i po složenosti simbola koje dijete koristi. Djeca iste kronološke dobi različito se likovno izražavaju, oslobođena predrasude da nešto čine krivo. Učitelji i Odgajatelji također izlaze iz okvira, shvaćajući da djeca imaju različitu razvojnu liniju i podržavajući njihova

nastojanja. Dijete je socijalno biće – ono kroz crtež obitelji jasno naglašava uloge koji pojedini članovi imaju, ali određuje i svoje mjesto u obitelji (Herceg, Rončević, Karlavaris 2010).

Škrbina (2013) navodi da dijete socijalni aspekt življenja (npr. posjet kazalištu) ponekad koristi za likovnu interpretaciju njemu zanimljivog detalja. Tako će, crtajući scenu i djecu, naročitu pažnju posvetiti stolicama i položaju djece u njima, šaljući nam poruku da je njegovu pažnju zaokupilo nešto što nam se taj tren nije činilo tako važno. Učitelj i Odgajatelj će svojim razumijevanjem podržati dijete u njegovim specifičnim interesima. Promatrajući ptice, dijete uči izdvajajuće karakteristike ptičje vrste – ono je istraživač i aktivni stvaratelj znanja. Uočava da ptice lete i pritom moraju promijeniti položaj tijela u horizontalni, te da se bitno razlikuju od ljudi i izgledom i mogućnostima.

Dječji crtež će nam otkriti koje dileme muče dijete, a vezane su uz različite pojavnosti života. Dijete je kreativno biće – ono pronalazi različita likovna rješenja za probleme poput treće dimenzije. Tako će, crtajući odjevni predmet, ostaviti prazan prostor tamo gdje nije sigurno koje likovno rješenje upotrijebiti. Taj prazan prostor poruka je odgajatelju o razvojnim mogućnostima djeteta i jasan signal da dijete duboko promišlja o onome što crta ili slika. Sasvim osoban prikaz stvarnosti je također kreativno postignuće – dijete je hipersenzibilno biće koje sebe doživljava kao sastavni dio okoline, pa to tako i likovno interpretira. Djeca rado slijede postavke kreativnosti – razmišljati jednostavno, izaći iz okvira, ne postoji nemoguće, ne odustajati. Sve to je moguće u svakoj grupi i sa svakim djetetom, ako odgajatelj razumije dijete, a dijete razumije odgajatelja ili učitelja (Škrbina 2013).

3. 1. Crtež u ulozi psihodijagnostike

Izrada crteža nezaobilazan je dio psihodijagnostičke procjene i nekih oblika psihoterapije u radu s djecom. Thomas i Silk (1990:79) navode da je najčešće prisutna tema u dječjim crtežima je čovjek. Iz tog razloga čovjek je najčešće korištena tema u projektivnim tehnikama i istraživanjima s djecom. Osim čovjeka, u istraživanjima se kao teme crteža koriste životinje i biljke. Kliničari radeći s djecom koriste crtež u brojne svrhe, koje bi se mogle svrstati u nekoliko kategorija; procjena (crta) ličnosti, procjena trenutačnog emocionalnog stanja, procjena osobne važnosti nacrtane teme, procjena inteligencije ili razvojnog stupnja i procjena mogućih neuroloških oštećenja.

Thomas i Silk (1990:84) objašnjavaju da crtež, po svojoj teorijskoj podlozi i načinima interpretacije, pripada u skupinu projektivnih tehnika. Projektivne tehnike predstavljaju niz testova, tehnika i postupaka proizašlih iz psihoanalize koje na temelju reakcija ispitanika na različite nestrukturirane, višeznačne podražaje i situacije pružaju uvid u njihovu strukturu ličnosti i motivaciju. Pretpostavlja se da spomenuta nestrukturiranost podražaja potiče projekciju, koja se sastoji u interpretaciji situacija, događaja ili podražaja, naročito onih koji nisu dovoljno strukturirani ili višeznačni, u skladu s vlastitim željama, potrebama ili interesima.

Freud je pretpostavio da se sadržaji iz podsvijesti, koji su često prijeteći i neprihvatljivi te se zato potiskuju u podsvijest, u projektivnom uratku često iskazuju u simboličkom ili prikrivenom obliku. Psihoanalitička teorija drži da izražavanje osjećaja, misli i želja u projektivnom uratku, čak i u prikrivenom obliku, služi kao "sigurnosni ventil" koji predstavlja mogućnost bezopasnog iskazivanja osjećaja koji bi inače bili potisnuti i predstavljali potencijalnu opasnost za osobu koja ih potiskuje. Dakle, psihoanalitička teorija projektivne uratke promatra kao sredstvo kroz koje dolazi do katarze potisnutih emocija. Mnoga istraživanja ukazala su na nezadovoljavajuće psihometrijske značajke projektivnih tehnika, kao što su pouzdanost, valjanost i nedostatak normi, ali se one ipak široko upotrebljavaju u sklopu psihodijagnostičke obrade i terapije. Pretpostavka onih koji ih upotrebljavaju je da ispitanik neće htjeti ili moći izraziti svoje osjećaje, misli i ponašanja ako ga se izravno pita.

Thomas i Silk (1990:51) navode da projektivne tehnike ostavljaju dojam ležernosti i neposrednosti te su dobar izvor za postavljanje hipoteza, koje se u kasnijem radu i drugim tehnikama mogu provjeravati. Svrha ovih tehnika ispitaniku, pogotovo onom koji nema iskustva sa njima, nije očita. Iz tog razloga vjeruje se da smanjuju mogućnost simulacije i disimulacije jer ispitanik ne zna što se od njega očekuje i kakvi se odgovori smatraju pozitivnima, a kakvi negativnima. Interpretacija bilo kojeg projektivnog uratka delikatna je i potencijalno višeznačna. Iz tog razloga pri interpretaciji važno je uzeti u obzir sve okolnosti izrade, čimbenike koji mogu utjecati na njega itd.

Tako će se , primjerice, teoretičari i praktičari svih pravaca složiti oko nekih općih načela procjene crteža; ispuštanje uobičajenih elemenata crteža ili uključivanje elemenata koji uobičajeno nisu prisutni u crtežu djeteta određene dobi smatra se značajnim. Isto tako, pretjerano uvećavanje ili smanjivanje crteža znak je kojemu treba posvetiti pažnju (Thomas, Silk 1990:58).

3. 2. Uloga učitelja i odgojitelja u procjeni dječjeg crteža

Malchiodi (2001) upozorava da je o crtežu, koji sugerira da se može raditi o zlostavljanju ili nekom psihičkom poremećaju, važno s djecom razgovarati i pitati ih o elementima crteža ili o onome što nije uključeno u crtež. Na taj način učitelj pokazuje zainteresiranost za dijete, a može dobiti i više informacija što je dijete htjelo izraziti.

Kondić i Dulčić (2009:7) također sugeriraju metodu indirektnog intervjua te preporučuju da se dijete pita što se događalo na slici i čime se pojedini likovi bave, kakve navike imaju i sl., ali i o djetetovim osjećajima vezanim uz crtež. Dakle, crtanje je važno polazište za pokretanje verbalne komunikacije, odnosno poticaj djeci da ispričaju i svoju priču, a postavljanje pitanja olakšava verbalizaciju. Mogućnost da se i riječima izraze osjećaji znači da to iskustvo može biti kodirano u eksplicitnoj memoriji te da dijete može upravljati njime bez straha, nemoći i boli. Kad se to postigne, simptomi traume počnu se smanjivati.

Bilić (2011) navodi da crteže treba interpretirati s oprezom, ali ih ne smijemo zanemariti jer mogu biti važan izvor informacija o psihičkom stanju djeteta. Upuštanje u dublju analizu i razgovor s djetetom preporuča se onim učiteljima koji imaju dodatnu edukaciju iz art-terapije, a ostalima se sugerira suradnja s drugim stručnjacima koji mogu pomoći djeci u proradi traumatskih iskustava.

Cantlay (1996:18) upozorava da se ne smije zaključivati na osnovi jednog crteža, već iz serije takvih crteža koji sadrže više znakova. Jedna karakteristika nije dovoljna za sumnju na psihički poremećaj, traumu ili zlostavljanje. Osobito treba provjeriti ima li u svom okruženju dijete neki sličan motiv. Zbog toga navodi slučaj djeteta koje je nacrtalo kaktuse, što su stručnjaci objasnili kao nesvjesno izražavanje opasnosti i prijetnje, a nisu pitali dijete ima li kaktuse u svom dvorištu. No ako se sumnja na psihički poremećaj ili zlostavljanje, nužno je o tome informirati ravnatelja i stručni tim u školi i postupiti u skladu sa zakonskim odredbama i Protokolom o postupanju u slučajevima nasilja nad djecom.

3. 3. Likovni izraz djece s psihičkim poremećajima i poremećajima u ponašanju

Razvoj likovnog oblikovanja kod svih se ljudi odvija na isti način i odgovara određenim stupnjevima razvoja čovjeka, a ujedno treba reći već u ovom uvodnom dijelu da sva odstupanja od tih normi mogu biti dokaz psihičkih smetnji.

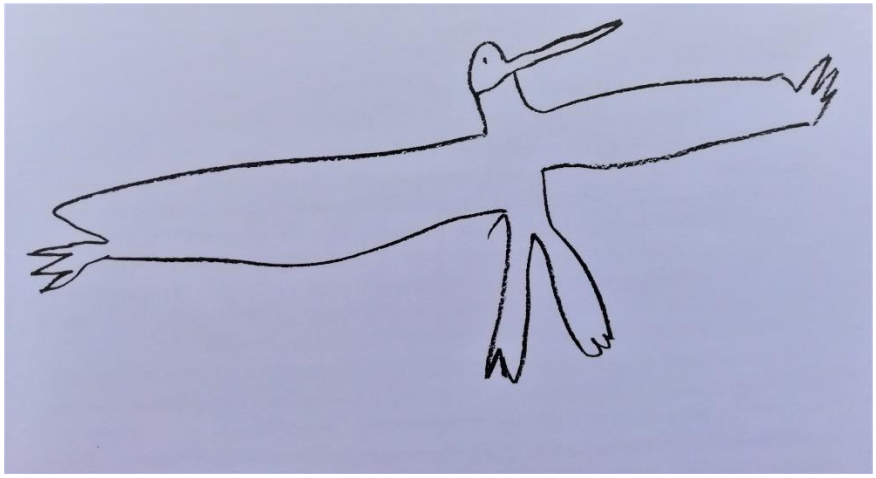
Rak, D., Matić i Rak, B. (2013) opisuju da svaki detalj crteža ljudske figure ima svoju psihoanalitičku simboliku, a poglavito se to odnosi na glavu (jer nas upravo na tom crtežu zanima najviše detalja). Tako izgled i veličina glave mogu biti normalni. Kod neurotične i anksiozne djece lice na crtežu nalikuje licu crtača, dok je kod djece s psihozama ono disproporcionalno. Oči mogu biti zatvorene ili otvorene, a posebna pažnja poklanja se obliku trepavica. Nos i uši seksualni su simboli, a izgled ruku govori nam o osobnosti i odnosu prema drugim osobama. Uzimajući u obzir cijelu sliku ljudske figure, a u srazmjeru prema dijagnozi uočavamo da anksiozna djeca crtaju male, ali korektne figure s istaknutom glavom i stisnutim nogama. Depresivna djeca isto crtaju malu figuru uz obilje detalja, s naglašenim ustima ili bez njih, cijela figura tone k donjoj ivici podloge ili sjedi. Slika shizofrenog djeteta je bizarna, uz disproporciju pojedinih dijelova tijela (ili neki dijelovi nedostaju, dok su neki izrazito naglašeni). Depresivna djeca crtaju nesigurne i siromašne crteže, nedovršene i blijede. Djeca sklona anksioznosti se tvrdoglavo i realistično drže zadane teme.

3. 3. 1. Crtež djece s mentalnom retardacijom

Zaostajanje u intelektualnom razvoju podrazumijeva znakovito (signifikantno) zaostajanje kognitivnog razvoja djeteta za prosječnim kognitivnim razvojem djece iste dobi. Za taj se fenomen obično upotrebljava naziv mentalna retardacija (Došen 2005).

Prvi likovni znakovi kojima djeca počinju likovnu igru i izražavanje jesu različite linije. To se obično događa oko druge godine, no može se dogoditi i kasnije ili ranije, što ovisi o razvoju pojedinog djeteta te pozitivnom ili negativnom djelovanju okoline na razvoj njegovih sposobnosti. Osobe s nedovoljnom mentalnom razvijenosti karakterizira sporiji kognitivni razvoj, što se odražava i na likovno izražavanje.

Borka Teodorović (1971) u svom istraživanju navodi da se može zaključiti da se razvoj crtanja kod djece s lakom i umjerenom mentalnom retardacijom odvija slično kao i kod djece prosječnog razvoja. Mogu se očekivati veliki zaostaci, dakle dugo zadržavanje na ranijim razvojnim fazama, kao i smetnje.

Slika 1. Čovjek ptica

U istraživanju koje je proveo Hanneman (1969), kako navodi Teodorović (1971), pokazale su se ne samo kvantitativne već i kvalitativne razlike između crteža lako mentalno retardirane i djece prosječnog razvoja. Djeca s lakom mentalnom retardacijom prikazala su vrlo često ruke i noge samo kao crtu.

Dijete s nedovoljnom mentalnom razvijenosti koristi različite linije. Korištenjem vertikalnih linija, izražava kretanje u vis ili u dubinu, što pokazuje da dijete percipira osnovne vještine orijentacije u prostoru. Koristi i vodoravne linije, čime označava širenje u prostoru.

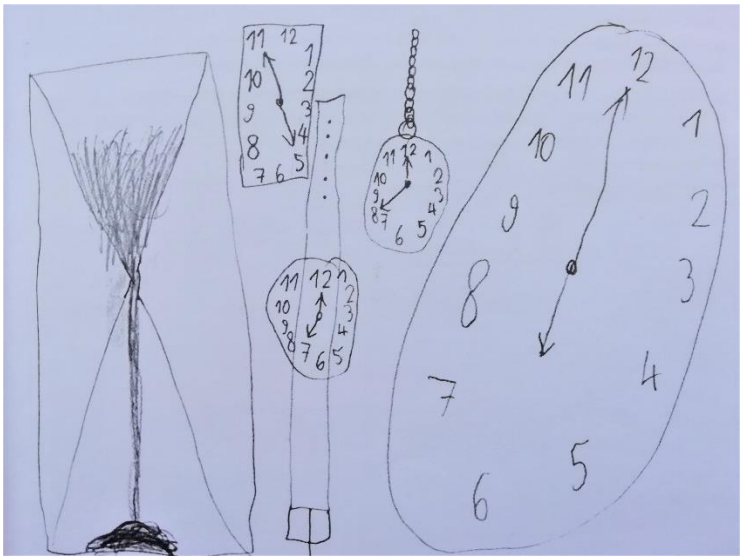
3. 3. 2. Crtež djece s anksioznošću

Sambolek, Buljan Flander i Krmek (2010) navode da se tjeskoba ili anksioznost odnose se na osjećaj stalne uznemirenosti i strah od nejasne opasnosti. Takvi osjećaji učestali su kod djece predškolske i školske dobi budući da to doba obilježavaju razni karakteristični strahovi. Anksioznost ometa stjecanje novih znanja i iskustava, značajno unazaduje funkcioniranje u društvu i obrazovanju te narušava obiteljske odnose. Anksiozni poremećaji spadaju u najčešće emocionalne probleme u djetinjstvu, a procjenjuje se da se javljaju u 12 do 20% djece te je

stabilan poremećaj koji u odrasloj dobi može biti značajan rizik za suicid, depresiju i druge psihijatrijske poremećaje. Unatoč visokoj prevalenciji i potencijalnom riziku u odrasloj dobi, anksiozna su djeca rijetko primijećena i rijetko dobiju adekvatnu terapiju u odnosu na djecu koja pate od drugih poremećaja.

Dodig- Ćurković (2013:48) objašnjava da je anksioznost stanje koje karakterizira osjećaj tjeskobe, nelagode, straha, uplašenosti, uznemirenosti, a praćeno je tjelesnim simptomima poput ubrzanog rada srca, otežanog disanja, vrtoglavice i sl.

Kondić i Dulčić (2009:18) opisuju slučaj jedanaestogodišnje djevojčice koja je upućena na psihijatrijski pregled zbog utvrđenih psihosomatskih tegoba: glavobolje, lupanje srca, prevelika osjetljivost na zvukove, pojačano znojenje i nelagode u želucu.

Slika 2. Satovi- iščekivanje i anksioznost

Iz razgovora se doznalo da djevojčica kod kuće uglavnom leži u krevetu, u polumraku i tišini, okružena plišanim igračkama te gleda stalno crtane filmove.

Na ponudu terapeuta da nacrta osobu ili stvar koji su joj važni, djevojčica je nacrtala satove. Djevojčica je objasnila da stalno mora paziti na vrijeme i da je umorna od toga da stalno mora negdje žuriti ili čekati roditelje da dođu po nju. Daljnjim razgovorom se utvrdilo da se djevojčica, dok čeka, boji da roditelji neće doći po nju.

Djevojčica je crtajući koristila jak pritisak, što ukazuje na opću napetost. Upotreba isključivo crne boje pokazuje da se djevojčica osjeća nesretno, depresivno i da je u strahu.

3. 3. 3. Crtež djece s ADHD- om

ADHD (eng. attention-deficit hyperactivity disorder) je neurorazvojni poremećaj kojega karakteriziraju razvojno atipične razine nepažnje, impulzivnosti i hiperaktivnosti, a to može utjecati na osobno, akademsko, obiteljsko, ponašajno, emocionalno, zdravstveno i socijalno funkcioniranje (Robin i Barkley, 1998.)

Kondić i Dulčić (2009:16) opisuju jedanaestogodišnjeg dječaka s ADHD- om, koji dolazi zbog nemotiviranosti za učenje te zbog teškoća u prilagodbi na školu i vršnjake. Nakon kazni i kritika ostalih, koje dijete doživljava nepravednima, samopouzdanje mu je značajno smanjeno, što je na neki način kompenzirao bijegom u djetinjstvo i u svijet mašte u kojemu se osjeća sposobnim i snažnim.

Slika 3. Strašni zmaj i goreći grad

Dječak u crtežu koristi naglašene poteze, što govori agresivnom i hirovitom ponašanju. Kao motiv je odabrao velikog zmaja koji je zapalio grad. Vojska, opremljena trnovitim oružjem, zmaja pokušava zaustaviti. Izbor motiva govori o konfliktu unutar dječaka, ali i vanjskom konfliktu s okolinom. Dominantne boje su crvena, crna i siva, što upućuje na uznemirenost, borbenost, strah i depresivnost.

3. 3. 4. Crtež djece s agresivnim ponašanjem

Kojić, Zeba i Markov (2015) navode da agresivno ponašanje, nasuprot prosocijalnom ponašanju, predstavlja one postupke i ponašanja koja nekome ili nečemu nanose štetu ili povredu, te kao relativno trajna i stabilna karakteristika ponašanje osobe usmjerava u različitim socijalnim situacijama, manifestirajući se u lakom nalaženju brojnih ciljeva za direktni ili indirektni napad, u svadljivosti, negativizmu i prkosu prema autoritetima (Pedagoška enciklopedija, 1989).

Kojić, Zeba i Markov (2015) dalje objašnjavaju da dijete ima prirodnu potrebu za socijalnim kontaktima, pažnjom i samopotvrđivanjem u svom socijalnom miljeu, što može ostvariti pozitivnim društvenim konvencijama i obrascima ponašanja unutar obitelji ili najuže socijalne sredine od koje će neposredno i učiti. Međutim, nemogućnost ostvarivanja svojih potreba, želja i/ili interesa i izražavanje svog nezadovoljstva nečim ili nekim ljutnjom i bijesom, kao jedinim naučnim instrumentima i alatom, dijete istovremeno predstavlja problem i okolini i samome sebi, ugrožavajući sebe i druge, u različitim sferama funkcioniranja.

Kojić, Zeba i Markov (2015) opisuju dječaka dobi od 6 godina. Dječak dolazi iz disfunkcionalne obitelji. Centralna ličnost u djetetovom životu je otac, koji je problematična osoba. Sklon je sitnim kriminalnim djelima i kraćim boravcima u zatvoru. Analizom psihologa i profesora metodike likovnog odgoja, nakon razgovora i provedenih testova za procjenu inteligencije, utvrđen je iznadprosječni kognitivni status ovog djeteta.

Slika 4. Moja kuća

Dječak crta na temu „Moja kuća“. Oblici kuće prikazani su na dezintegriran način gdje dijete svjesno izbjegava kružne ili ovalne oblike kao što su sunce, oblak, lice, krošnja i crta ih kao rombove, za razliku od druge djece koja to najčešće prikazuju kružnim oblicima. Dijete je zaokupljeno detaljima. Zubi u ljudskoj figuri nacrtani su kao oštrice, a slično su , pokazane i šake, prsti, pramenovi kose, sunčeve zrake, latice cvijeta. Kosina i oblik očiju na gotovo trokutastom licu s izduženom i zaobljenom bradom još su jedan od načina na koji dijete iskazuje potrebu da preko svojih likova pošalje vizualnu poruku kako su oni opasni. Razjedinjena figura djeluje zlokobno što na neki način simbolizira djetetovu agresivnost. Sadržaj crteža ne uklapa se u kontekst „Moja kuća“, što je rezultat nepovezanosti asocijacija likovnih i psiholoških u dijelu likovne aktivnosti i vlastitog poimanja sebe s toplinom doma, zajedništva, i emocionalnom povezanošću. Prozori i vrata romboidnog oblika nacrtani su s produženim i vrlo oštrim produžetcima u svojim uglovima. Polovica nacrtanih oblika prozora i vrata još su u zidu, dok im je druga polovica dislocirana i nalazi se izvan zida u prostoru pored kuće što stvara dojam nasilnog izmještanja iz svog dijela zida, što ih čini opasnim. Dijete u ovom crtežu pokazuje likovnu kreativnost, ali racjepkanost elemenata.

3. 3. 5. Crtež djece koja pate od fobija

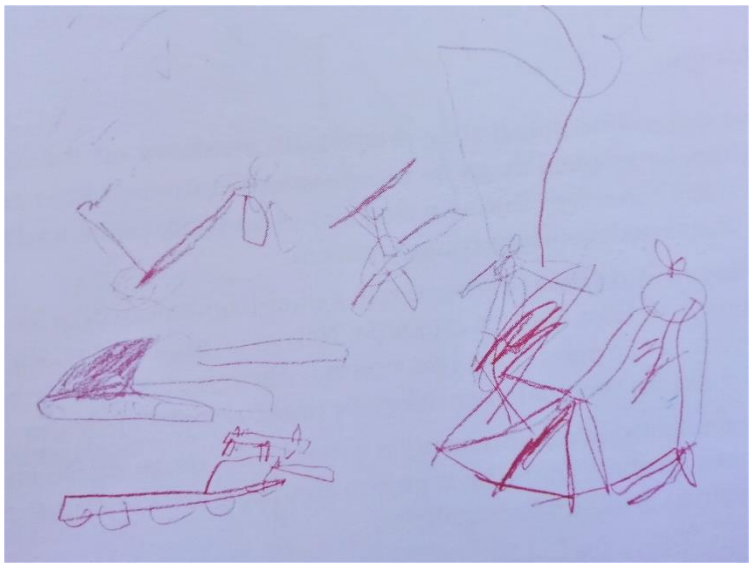
Većina razvojnih strahova pojavljuje se spontano tijekom djetetova razvoja i isto tako spontano iščezava tijekom njegova životnog sazrijevanja. Ipak, katkad je strah koji se javlja kod djeteta toliko intenzivan, dugotrajan ili “tvrdokoran” da počinje u znatnoj mjeri negativno utjecati na djetetovo funkcioniranje u svakodnevnom životu, od obitelji, preko društvenih odnosa do predškolskih/školskih aktivnosti.

Vulić- Prtorić (2002) fobiju opisuje kao trajni, bezrazložni strah uzrokovan prisutnošću ili zamišljanjem specifičnog objekta ili situacije koja ne predstavlja realnu opasnost. Izloženost objektu ili situaciji dovodi do trenutne reakcije u smislu visokog stupanja anksioznosti ili pak do pokušaja izbjegavanja objekta ili situacije. Simptomi povezani s fobijom ili model izbjegavajućeg ponašanja vezano za određene objekte ili situacije može u značajnijoj mjeri utjecati na sposobnosti svakodnevnog funkcioniranja.

Neke od mogućih promjena u djetetovu ponašanju koje bi mogle upućivati na postojanje neurotskih strahova, a koje često imaju tendenciju “maskiranja” samoga straha, jesu: problemi sa spavanjem ili tekom, problemi s higijenom i vršenjem nužde zbog straha od mraka, noćne more, mokrenje u krevet ili u gaćice, učestale glavobolje ili trbobolje. Isto tako, dijete može

postati povučeno, agresivno, ili se stalno držati roditelja (npr. može inzistirati da stalno bude u njihovu društvu), može postati tužno, plačljivo, izrazito strašljivo ili osjetljivo, slabije sposobnosti da se na nešto usredotoči.

Kondić i Dulčić (2009:34) opisuju dječaka koji dolazi zbog enureze (noćnog mokrenja) i straha od mraka. U sobi je cijele noći moralo biti upaljeno svjetlo jer bi se, po djetetovom iskazu, moglo dogoditi nešto loše. Dječak je razdražljiv, svadljiv, namršten i povremeno baca igračke. Situacija u obitelji dječaka nije najbolja. Navedenim simptomima je htio privući pažnju roditelja, koji su bili zaokupljeni svojim problemima.

Slika 5. Rat i strah

Dječak je nacrtao prizor rata. Naziru se ljudske figure koje se bore s oružjem u rukama, ali i vojna kopnena i zračna vozila. Potez je jako lagan, što upućuje na bojažljivost i hipersenzibilnost. Slabi pritisak olovke na papiru je u ovom slučaju i znak potrebe za više pažnje, odobravanja i pohvala. Dječak je koristio isključivo crnu i crvenu boju, što upućuje na dječakovu uznemirenost, strah i nesigurnost.

3. 3. 6. Crtež zlostavljane djece

Zlostavljanje se definira kao svaki oblik tjelesnog i/ili emocionalnog i seksualnog nasilnog ponašanja te zanemarivanja i nemarnog postupanja ili iskorištavanja djece, što

rezultira stvarnom ili potencijalnom opasnosti za djetetovo zdravlje, preživljavanje, razvoj ili dostojanstvo, a u kontekstu odnosa odgovornosti, povjerenja i moći (WHO, 2006).

U Hrvatskoj, a na temelju procjene mladih, navodi se da je njih 15,9 % bilo izloženo tjelesnom zlostavljanu, 16,5 % emocionalnom, 14,8 % svjedočenju obiteljskom nasilju, 14 % spolnom zlostavljanju, a 2,5 % zanemarivanju (Buljan-Flander, 2007).

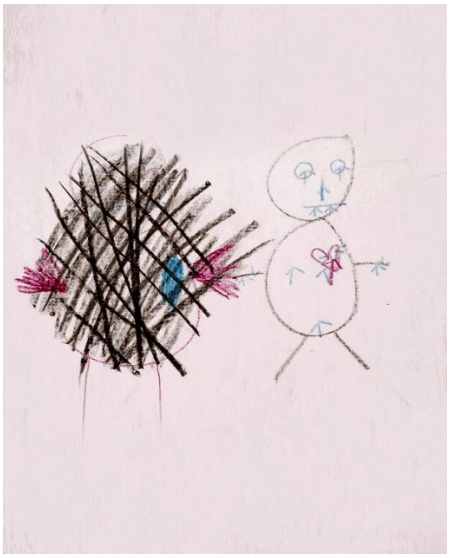
U analizi crteža kao važnog načina iskazivanja osjećaja i problema koje imaju zlostavljana djeca, Buljan- Flander (2007) navodi da ona često u crtežu ponavljaju iste motive povezane s traumatiziranjem ili crtež ima neke karakteristike traumatskog događaja. Ako se neka tema ponavlja više puta na isti način, može se s većom sigurnošću utvrditi problem djeteta. Iako crteže zlostavljane djece treba oprezno interpretirati, ipak se oni razlikuju po temama i načinu izražavanja od crteža djece koja nisu zlostavljana.

Bilić (2011) navodi da je ljudska figura česta tema zlostavljane djece. Zlostavljanu djecu u odnosu na njihove nezlostavljane vršnjake češće privlače male figure. Mala figura na ili blizu donjeg ruba papira sugerira osjećaj neadekvatnosti, nesigurnosti pa čak i depresije. Prevelika figura je obično izraz kompenzacije za neko osujećenje. Kondić i Dulčić (2009) navode da se trauma ogleda u crtežu koji uključuje veliku glavu, velike ruke, slabo integrirane dijelove tijela, pretjerane detalje. Seksualno zlostavljanu djecu za razliku od njihovih vršnjaka osobito privlače eksplicitne značajke, a često prikazuju odvajanje trupa od tijela ili izostanak nekih dijelova kao potrebu poricanja viktimizacije ili stisnute noge zbog strah od seksualnog napada. No važno je upozoriti da u analizi treba uzeti u obzir razvojnu fazu djeteta, moguće znanje te socijalizacijske norme.

Ako dijete crta svoje lice, Kondić i Dulčić (2009:22) navode da će nesvjesno izraziti mržnju, strah, zbunjenost, agresivnost, pokornost. Autorice naglašava da se u crtežu zlostavljanih osoba često primjećuju bezizražajne oči ili suze u očima povezane uz krivnju, ali moguće i bol. Ističu i velike, prazne, zatamnjene oči ili abnormalno male oči, velike istaknute zube. Zanimljivo je i crtanje usta. Brooke (2007) povezuju s tajnim okolnostima zlostavljanja, čuvanjem tajne ili upućuju na ljude koji ne mogu ništa reći. Ogromna kružna usta primijećena su u crtežima seksualno zlostavljane djece, a povezuju se s oralnim zlostavljanjem, ali i krikom.

Crtež obitelji zlostavljane djece može otkriti obiteljske sukobe, izolaciju i učahurene figure (enkapsulacija) te razvrstavanje u kategorije. Zlostavljana djeca učestalo izbjegavaju crtati obitelj ili, kako navode Buljan- Flander (2007), na crtežu neki članovi izostanu, neki budu

predimenzionirani, a neki umanjeni što se povezuje uz odnos djeteta prema pojedinim članovima.

Slika 6. Obitelj i zlostavljanje

Crtež kuće - seksualno zlostavljanu djecu osobito privlače crvene kuće, crvene zavjese ili vrata, a imaju tendenciju da izostave spavaću sobu ili je bizarno prikazuju. Još jedan mogući indikator seksualnog zlostavljanja je uključivanje krugova općenito, a uz krugove učestalo se javljaju i klinovi koji simboliziraju osjećaj ugroženosti. U crtežu zlostavljane djece često se ističu klinasti prozori, vrata i veliki dim.

Slika 7. Kuća i zlostavljanje

Crtež stabla – kod zlostavljane djece, osobito mlađe dobi, identificirano je općenito odvajanje debla od krošnje ili mrtva stabla. Buljan- Flander (2007) navodi da slika stabla značajno identificira muške žrtve spolnog zlostavljanja i ističu da se ozljeda muškosti nesvjesno povezuje uz stablo.

Slika 8. Stablo i zlostavljanje

Crtež okoline u kojoj se učestalo prikazuje nevrijeme može biti indikator zlostavljanja djeteta. U takvim crtežima se uočava teško sjenčanje, potamnjelo nebo i sunce te kiša, a što simbolizira ili sugerira prijetnju (Brooke, 2007). Oblaci preko ljudske figure povezuju se sa seksualnim zlostavljanjem. Plutajuće slike i nedostatak tla otkriva kaotičnu i nestabilnu okolinu, a jak vjetar gubitak kontrole.

Specifični crteži – među djevojčicama, teško traumatiziranim zlostavljanjem, nerijetko se susreće crtež klauna, koji ukazuje na prikrivanje osjećaja nasmiješenom fasadom, dok dječaci kao simbol prikrivanja koriste sportske kacige zaštitnu opremu.

Kinetičke aktivnosti i boje – u crtežima zlostavljane djece često su prisutne škrabotine, točkice, nasilne teme. Sjenčanje upućuje na anksioznost (Kondić, Dulčić, 2009). Nerijetko se susreće crtanje pa prikrivanje Od boja se često susreće crveno-zeleno; crveno-crno. Pretjerana uporaba crvene može biti znak uznemirenosti ili prikrivene agresivnosti, a zelena znak potiskivanja emocija ili njihovog skrivanja dok djeca koja koriste crnu boju izražavaju strah i žalost (Kondić, Dulčić 2009:11). Buljan- Flander (2007) navodi da će nesigurna djeca crtati bljedunjavim bojama, najčešće olovkom, nesigurnih poteza. Uobičajeni crtež traumatizirane djece bez živih likova i boja izraz je depresivnosti.

3. 4. Crtež djece oboljele od kroničnih i akutnih bolesti

Kronična bolest je narušeno zdravstveno stanje koje se neće poboljšati nekim jednostavnim kirurškim zahvatom ili kratkotrajnom terapijom lijekovima. Ono što kroničnu bolest ili njene posljedice čini toliko problematičnima nije sama priroda bolesti i liječenje već činjenica da ih se mora veoma dugo podnositi.

Podaci iz literature govore kako je prevalencija kronične bolesti kod djece 10-15 % kako u svijetu, tako i u Hrvatskoj. Najčešće se radi o dijabetesu ovisnom o inzulinu, epilepsiji, bronhijalnoj astmi, bolestima koje zahvaćaju sustave za kretanje, kardiološke bolesti, kroničnim upalama crijeva i leukemiji.

Najčešće akutne bolesti kod djece su infekcije dišnog sustava, upale uha, upale urinarnog trakta, prehlade, bakterijski sinusitis i kašalj.

Vuletić, Kardum i Reić- Ercegovac (2017) u svom istraživanju navode da zdrava i kronično i akutno bolesna djeca biraju različite teme crteža. Zdrava djeca najčešće crtaju livadu i prirodu , a zatim srce i sunce. Za razliku od zdrave, bolesna djeca najviše crtaju ljudski lik, a zatim životinje.

Proučavajući iskorištenost prostora na crtežu sa slobodnom temom, najveći broj zdrave i kronično i akutno bolesne djece potpuno iskorištava prostor na crtežu. Jednak broj zdrave i oboljele djece djelomično iskorištava prostor. Stoga u navedenim učestalostima nema statistički značajne razlike.

Analizom uporabljenih boja u dječjim crtežima slobodnog izbora teme može se zaključiti da se zdrava djeca najradije služe plavom i zelenom bojom, dok kronično i akutno oboljela djeca najviše rabe žutu i plavu boju. Zdrava se djeca najmanje služe žutom i narančastom, a bolesna djeca ružičastom. Sva se zdrava djeca služe bojama na crtežu, dok četvero bolesne djece ostavlja crtež neobojanim.

4. VAŽNOST TERAPIJSKOG CRTEŽA

Bilić (2011) ističe da je važno naglasiti da, neovisno o umjetničkoj razini, likovno izražavanje može pomoći djeci da svoje duboko potisnute probleme izraze neverbalno: linijom, bojom ili oblikom. Na taj način djeca mogu pristupiti osjećajima i iskustvima koja su im spoznajno teško razumljiva, a likovno izražavanje je oblik eksternalizacije, odnosno način da djeca to iskustvo izbace iz sebe i tako umanje osjećaj nemoći, osamljenosti. Njihov crtež može govoriti umjesto njih putem simbola, a simboliziranje, odnosno prikazivanje osjećaja i iskustava slikama može biti snažnije nego opisi riječima, a za djecu prihvatljivije.

Crtanje pruža siguran način izražavanja iskustava i osjećaja koje je riječima teško opisati.

• Dijete napušta pasivnu ulogu i aktivno pokušava eksternalizirati traumatsko iskustvo.

• Crtanje pruža mogućnost distanciranja od traumatskog iskustva.

• Osjećaji preneseni na papir daju djetetu osjećaj kontrole i moći nad njima

• Ovladavanja iskustvom pomažu djeci da se osjećaju sigurnije.

• Crtanje djeluje samoumirujuće, olakšava posttraumatske reakcije i nametljive misli te ublažava druge učinke stresa.

• Sve navedeno pomaže djetetu da se osjeća lagodnije, doprinosi smanjivanju anksioznosti i depresivnih raspoloženja.

• Crtež olakšava verbalno izvješće, pomaže da verbalni iskaz bude jasniji, a priča strukturirana.

4. 1. Terapija i prevencija

Osim što su pokazali svoju dijagnostičku vrijednost, crtež i slika imaju sve važniju ulogu u terapiji i prevenciji poteškoća i poremećaja, jer brojni psihoterapijski smjerovi primjenjuju kreativne tehnike kao jedno od značajnih sredstava podrške pacijenta. Neke od njih su kreativnost postavili u središte svoje terapije smatrajući da je kreativnost u svim oblicima najbolje sredstvo za oslobođenje od stresnih i bolnih sadržaja koji mogu uzrokovati poremećaje (Dulčić, Kondić 2009:12).

Suvremena psihoterapija nastoji sagledati cjelokupnu osobnost, a ne samo poremećaje i aspekte bolesti, kako bi se podrškom i razvojem jakih strana pridonijelo uklanjanju ili ublažavanju postojećih teškoća. U takvom pristupu mijenja se uloga terapeuta, a jača i aktivira djetetovu ulogu. U psihoterapijskom tretmanu terapeut pomaže djetetu da se uz pomoć raznih tehnika opuštanja i kreativnih tehnika crtežom i slikom suoči s novim spoznajama o sebi i svom okruženju. Pomaže mu da osvijesti svoja i tuđa ponašanja koja odvojeno ili uvjetovano izazivaju poteškoće i poremećaje te ga vodi i potiče na osobnu promjenu (Dulčić, Kondić 2009:13).

Tadić (2004:47) navodi ciljeve u psihoterapiji djece i mladih:

1. Ublažavanje i oslobađanje od jake i razarajuće osjećajne trpnje i patnje koje ugrožavaju i preplavljuju funkcije ličnosti čime se oslobađa energija za aktivniji život, igru, učenje i ostalo.
2. Ublažavanje i uklanjanje simptoma koji su posljedica rješavanja unutarnjih sukoba i usvajanje primjerenijih obrana.
3. Bolje prilagođavanje djeteta i mlade osobe na obitelj i vršnjačku skupinu.
4. Ublažavanje unutarnjih sukoba između ida, ega i superega; smanjivanje pritiska ega na superego.
5. Osvješćivanje nesvjesnih i podsvjesnih sadržaja proširivanjem granica svjesnosti, proširivanje uvida .

Pritom bi psihoterapijski odnos trebao postati važan prostor u kojemu će dijete uz primjenu raznih ekspresivnih tehnika, bez osude slobodno izražavati svoje strahove, unutarnje sukobe i bolne osjećaje pred terapeutom koji će ih znati prihvatiti. Terapeut će izdvojiti one koji najviše ometaju funkcioniranje djeteta, promisliti o njima te ih protumačiti djetetu. Kroz razne aktivnosti, osobito crtanje i igru, terapeut će nastojati rasteretiti dijete njegove osjećajne patnje i zajedno s djetetom pronaći nove oblike ponašanja kojima će se znaci poremećaja ukloniti i ublažiti (Tadić 2004:91)

4. 2. Uloga roditelja

Dulčić i Kondić (2009:14) navode daje za uspješnu psihoterapiju izrazito važna uloga roditelja. Ako roditelji djece s poremećajima ne znaju i ne osvijeste svoj udio u nastanku

poremećaja djeteta, problem se može riješiti samo trenutačno, jer će ga njegovo okruženje ponovno inducirati.

Dulčić i Kondić (2009:15) dalje obrazlažu da tijekom rada s djecom terapeut je stekao uvid u problem koji se odnosi na većinu roditelja. Roditelji puno znaju o fizičkom razvoju djeteta, dok o njegovom psihičkom nažalost znaju premalo. Ako teorijski i znaju, jednostavno nisu uvježbani i ne znaju praktično postupiti u situacijama koje su za dijete osjetljive. Autorice smatraju da je rano odvajanje od roditelja, osobito od majke, jedan od presudnih događaja u ranom razvoju djeteta. Tom se događaju često ne pristupa na ispravan način. Neprimjereno i neprorađeno odvajanje može biti uzrok nastanku kasnijih poremećaja poput strahova, prevelike ovisnosti o odraslima te nesamostalnosti. Ukoliko roditelji i druge odrasle osobe ne znaju kako postupati s djetetovim strahovima pa im objašnjavaju da se nemaju čega plašiti ili ih čak kažnjavaju, nastale teškoće i poremećaji će se još više pojačavati.

5. ZAKLJUČAK

Detaljnim proučavanjem literature mogu zaključiti da dječji crtež zauzima značajno mjesto u komunikaciji, dijagnostici i terapiji različitih teškoća kod djece. Crtež se koristi kao projektivna tehnika, ali je i dobar izvor informacija o stanju djetetovih osjeta, njegovog motoričkog i kognitivnog razvoja. Analizom dječjih crteža možemo shvatiti kako se dijete osjeća i možemo utvrditi je li usvojilo glavne karakteristike razvojne faze u kojoj se nalazi. Crtanje je prirodan način komuniciranja kojem djeca rijetko odolijevaju.

U analizu radova vrlo je bitno uključiti dijete jer nam ono može dati objašnjenje iz svoje perspektive. Analiza se uvijek provodi nakon provedene aktivnosti. Kako bi određen crtež bio ozbiljan pokazatelj da dijete ima određen problem, potrebo je da se elementi, boje i motivi crteža ponove u nekoliko navrata na sličan način. Bitan dio Analize je razgovor i djetetovo pojašnjenje crteža. Crtež često predstavlja uvod u određenu temu, ugodnu ili neugodnu. Iznimno je važno o djetetovim strahovima govoriti s obzirom i razumijevanjem. Potrebno mu je pomoći da izrazi svoj strah kroz igru, priču ili crtež, te ga potaknuti da se suoči sa strahom kako bi naučio nositi se s njime i nadvladati ga. Ukoliko uskratimo priliku djetetu da proživi strah uskraćujemo mu i mogućnost razvijanja sposobnosti nošenja sa strahom, kao i mogućnost osobnog rasta i emocionalnog sazrijevanja

Ukoliko nastavnik analizom crteža i razgovorom s djetetom utvrdi mogućnost postojanja teškoća, problema ili poremećaja kod djeteta, potrebno je svoju sumnju podijeliti sa stručnom osobom- školskim psihologom ili liječnikom. Potrebno je uključiti i roditelje.

Analiza dječjeg crteža ima i veliku terapijsku važnost. Brojna istraživanja govore o pozitivnim učincima crtanja na ublažavanje ili otklanjanje negativnih emocija poput straha, tjeskobe, nesigurnosti, ljutnje i drugih.

6. LITERATURA

1. Belamarić, D. (1987) Dijete i oblik- likovni jezik predškolske djece. Zagreb: Školska knjiga.
2. Bilić, V. (2011) Susret učitelja likovne kulture sa zlostavljanom djecom. Hrvatski časopis za odgoj i obrazovanje, 13 (4), str. 87-121
3. Buljan- Flander, G. (2007) Pojava nasilja među djecom s obzirom na spol, dob i prihvaćenost/odbačenost u školi. Društvena istraživanja : časopis za opća društvena pitanja, 16 (1-2) , str. 87-88
4. Burkitt, E., Barrett, M. i Davis, A. (2003) The effect of affective characterizations on the size of children's drawings. British Journal of Developmental Psychology. London: The British Psychological Society
5. Cantlay, L. (1996) Detecting child abuse: Recognizing children at risk through drawings. Santa Barbara: CA: Holly Press
6. Čorić, Psihološke osnove dječjeg crteža. Izvor: https://www.scribd.com/doc/136319479/PSIHOLO%C5%A0KE-OSNOVEDJE%C4%8CJEG-CRTE%C5%BDA
7. Dodig-Ćurković, K. (2013). Psihopatologija dječje i adolescentne dobi. Jastrebarsko: Naklada Slap
8. Došen, A. (2005) Mentalno zdravlje djece s mentalnom retardacijom. Medicina, 42 (41), str. 101- 106
9. Herceg, L., Rončević, A. i Karlavaris, B. (2010) Metodika likovne kulture u djece rane i predškolske dobi. Zagreb: ALFA d.d. Jolley, R. i Prtorić, A. (2001) Size and Placement In Children's Drawings as Correlates of Emotional Distress. Zadar: XI Dani psihologije u Zadru
10. Karlavaris, B. (1988); Metodike likovnog odgoja 2, Grafički zavod Hrvatske
11. Kojić, M., Zeba, R. i Markov, Z. (2015) Crtež i likovni izraz u otkrivanju i suzbijanju dječje agresivnosti. Život i škola : časopis za teoriju i praksu odgoja i obrazovanja, LXI (1), str. 163- 174
12. Kondić, LJ., Dulčić, a. (2009) Crtež i slika u dijagnostici i terapiji. Zagreb: Alinea
13. Marchiodi, C. A. (2001) Using Drawing as Intervention with Traumatized Children. Trauma and Loss - Research and Interventions, 1(1) Louis: GW Medical Publishers.

14. Rak, D., Matić, A. i Rak, B. (2013) Doživljaj traume za vrijeme oružane pljačke: prikaz bolesnica kroz analizu crteža. Medica Jadertina, 43 (3), str. 145- 154
15. Sambolek, A., Buljan Flander, G., Krmek, M. (2010) Analiza dječjih crteža ljudske figure i usporedba s roditeljskim procjenama dječjega ponašanja. Napredak : časopis za pedagogijsku teoriju i praksu, 151 (2), str. 291- 311
16. Škrbina, D. (2013) Art terapija i kreativnost. Andragoški glasnik, 32(1); str. 93-96.
17. Teodorović, B. (1971) Vještine crtanja mentalno retardirane djece. Defektologija, 7 (1) , str. 61- 72
18. Tadić, N. (2004). Psihoanalitička psihoterapija djece i mladih. Beograd: Naučna knjiga
19. Thomas, G. i Silk, A. (1990) An introduction to the psychology of children's drawings. Hemel Hemstead: Harvester Wheatsheaf
20. Vuletić, A., Kardum, G. i Reić- Ercegovac, I. (2017) Analiza crteža kronično i akutno oboljele djece. Paediatria Croatica, 61 (4), str. 197-202
21. Vulić- Prtorić, A. (2002) Strahovi u djetinjstvu i adolescenciji. Suvremena psihologija, 5 (2), str. 271-293
22. Zjakić, I. i Milković, M. (2010) Psihologija boja. Varaždin: Veleučilište u Varaždinu

7. PRILOZI

Popis slika:

Slika 1. Čovjek ptica Izvor: Kondić, LJ., Dulčić, a. (2009) Crtež i slika u dijagnostici i terapiji. Zagreb: Alineja, str. 39

Slika2. Satovi- iščekivanje i anksioznost Izvor: Kondić, LJ., Dulčić, a. (2009) Crtež i slika u dijagnostici i terapiji. Zagreb: Alineja, str. 19

Slika 3. strašni zmaj i goreći grad Izvor: Kondić, LJ., Dulčić, a. (2009) Crtež i slika u dijagnostici i terapiji. Zagreb: Alineja, str. 17

Slika 4. Moja kuća Izvor: Kojić, M., Zeba, R. i Markov, Z. (2015) Crtež i likovni izraz u otkrivanju i suzbijanju dječje agresivnosti. Život i škola : časopis za teoriju i praksu odgoja i obrazovanja, LXI (1), str. 163- 174

Slika 5. Rat i strah Izvor: Kondić, LJ., Dulčić, a. (2009) Crtež i slika u dijagnostici i terapiji. Zagreb: Alineja, str. 35

Slika 6. Obitelj i zlostavljanje Izvor: https://www.childhood.org.au/the-impact/childrens-voices/

Slika 7. Kuća i zlostavljanje Izvor: https://www.medicalnewstoday.com/articles/241532.php

Slika 8. Stablo i zlostavljanje Izvor: https://www.thedrum.com/news/2018/05/03/ad-the-day-bahay-tuluyan-urges-sexually-abused-children-speak-up-with-heartbreaking